

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-4-12>

УДК: 159.923.2

Олена ГОМОНЮК

доктор педагогічних наук, професор,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0002-3849-788X>

e-mail: elena_gomonyuk29@ukr.net

Оксана ОНИШКО

кандидат педагогічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0002-2125-4160>

e-mail: van4o@ukr.net

Наталія ОСТАПЕЦЬ

здобувачка вищої освіти,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0009-0003-6739-5887>

e-mail: Chimikosnatalia@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ

В статті визначено психологічні особливості розвитку професійного самовизначення учнів старших класів, що передбачає урахування особливостей розвитку ціннісно-сислової природи індивіда, способів та інструментів взаємодії між оточуючим середовищем, особистістю та світом професії. Розкрито підходи до визначення змісту поняття «самовизначення», схарактеризовано зміст поняття «професійне самовизначення особистості» як тривалого процесу, через який особа осмислює свої професійні інтереси, здібності, цінності, а також ставить перед собою кар'єрні цілі та вибирає напрямок професійного розвитку.

Проаналізовано ключові аспекти психологічної готовності до вибору професії, такі, як: самоусвідомлення, висока самооцінка, здатність до прийняття відповідальних рішень, мотивація, критичне мислення, стресостійкість і готовність до постійного вдосконалення. Визначено фактори, що впливають на вибір майбутньої професійної діяльності індивідом.

Уточнено періоди вибору майбутньої професійної діяльності, а саме: самопізнання, визначення орієнтирів, вибір конкретної професії, адаптацію до навчання та професійного середовища, а також розвиток кар'єри. Зауважено, що кожен етап є важливим для майбутнього успіху, тому підтримка і допомога в цих періодах є важливою для забезпечення правильного і свідомого вибору професії.

Розкрито складові професійного плану як стратегічного документу, що відображає довгострокові та короткострокові цілі особистості в професійному житті, а також шляхи їх досягнення.

Зацентовано, що у формуванні інтересу до вибору професії у старшокласників важливу роль відіграють soft skills, оскільки вони сприяють не тільки професійному розвитку, а й допомагають учням усвідомити свої пріоритети, потреби та здібності, що є ключовими для свідомого вибору кар'єри.

Ключові слова: самовизначення; професійна орієнтація; професійне самовизначення особистості; професійні інтереси; soft skills.

Olena HOMONIUK, Oksana ONYSHKO, Nataliya OSTAPETS
Khmelnyskyi National University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF STUDENTS OF SENIOR CLASSES OF SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article defines the psychological features of the development of professional self-determination of high school students, which involves taking into account the features of the development of the value-meaning nature of the individual, methods and tools of interaction between the environment, the personality and the world of professions. Approaches to determining the content of the concept of «self-determination» are revealed, the content of the concept of «professional self-determination of an individual» is characterized as a long process through which a person understands his professional interests, abilities, values, and also sets career goals for himself and chooses the direction of professional development.

The key aspects of psychological readiness for choosing a profession are analyzed, such as: self-awareness, high self-esteem, ability to make responsible decisions, motivation, critical thinking, stress resistance and readiness for continuous improvement. The factors affecting the individual's choice of future professional activity are determined.

The periods of choosing a future professional activity are clarified, namely: self-discovery, determination of landmarks, choice of a specific profession, adaptation to training and professional environment, as well as career development. It is noted that each stage is important for future success, therefore support and help in these periods is important to ensure the correct and conscious choice of profession.

The components of a professional plan as a strategic document that reflects the long-term and short-term goals of an individual in professional life, as well as ways to achieve them, are revealed.

It is emphasized that soft skills play an important role in the formation of interest in choosing a profession among high school students, as they contribute not only to professional development, but also help students to realize their priorities, needs and abilities, which are key to a conscious career choice.

The main forms that contribute to the professional self-determination of high school students are identified: career guidance consultations, career guidance events (career fairs, career days), project activities, psychological testing, excursions to enterprises and educational institutions, role-playing games and trainings, exhibitions and conferences, volunteering and community activities.

It is noted that psychologists and teachers use various methods to help students determine their profession, in particular: tests for professional orientation, self-analysis and reflection, methods: «Map of career opportunities», «Forecasting the future», «Family consultation», «Professional adventures», career counseling, analysis of successful examples and role models.

Techniques that contribute to effective professional self-determination are defined: compiling a personal profile, meeting with representatives of professions, role-playing games, collecting information about professions, testing for professional orientation, developing a career project, engaging mentors, practical experience through internships, visiting exhibitions, conferences, master classes for immersion in the professional environment, consultations with parents and relatives.

The features of the psychologist's work on the formation of professional self-determination of high school students are revealed, among which the following can be named:

an individual approach to each student, professional orientation through testing and diagnostics, interviews and counseling, work with motivation and overcoming stereotypes, analysis of life goals and values, development of professional skills through practical activities, group classes and trainings, preparation for choosing and analysis of possible development paths, support in the decision-making process.

The role of parents in the formation of professional self-determination of high school students is determined, which consists in helping the child understand himself, his interests and capabilities, as well as creating an atmosphere that allows making an informed and independent decision.

Keywords: *self-determination; professional orientation; professional self-determination of the individual; professional interests; soft skills.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

У сучасному світі, що характеризується високими темпами змін та глобалізацією, гуманізація є важливим елементом для підготовки молоді до життєвих викликів, а також, що не менш важливо, впливає на вибір майбутньої професії старшокласників. Професійне самовизначення – це процес усвідомлення особистістю своїх професійних інтересів, нахилів, цінностей і можливостей, а також вибір відповідної професії. Цей процес може тривати протягом усього життя, але на ранніх етапах розвитку (особливо під час навчання в школі) він є важливим для правильного вибору майбутнього напрямку діяльності.

Аналіз досліджень та публікацій

Проблема розвитку мотивації вибору професії є однією з актуальних тем у психолого-педагогічних дослідженнях, особливо в контексті старшокласників та підлітків, які стоять перед важливим вибором майбутньої професії.

Психологічні механізми вибору професії у старшокласників вивчаються науковцями через призму розвитку інтересів, цінностей, ставлення до праці та соціального середовища, зокрема, О. Алексюк, Г. Балл, М. Боришевський, С. Максименко, В. Моргун, В. Рибалка, Є. Павлютенков, Н. Побірченко, В. Семиченко, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в обґрунтуванні психологічних особливостей розвитку професійного самовизначення учнів старших класів загальноосвітніх закладів.

Виклад основного матеріалу

Вибір професії є одним із важливих завдань, з яким стикаються підлітки в старших класах. Це період, коли вони починають

усвідомлювати свою майбутню роль у суспільстві, планувати кар'єру і розуміти, які здібності та інтереси можуть стати основою їхнього професійного шляху. Завдання вибору професії є не лише практичним, але й глибоко психологічним процесом, що потребує серйозного аналізу власних нахилів, сильних сторін, а також врахування зовнішніх факторів.

Є декілька причин важливості вибору професії в старших класах, серед яких, зокрема, такі:

1. Формування життєвих орієнтирів. У старших класах підлітки починають усвідомлювати себе як індивідуальність, яка здатна до реалізації в конкретній професійній сфері. Вибір професії стає частиною їхнього самоусвідомлення, що визначає не лише подальшу кар'єру, але й загальну життєву стратегію.

2. Вплив на подальше навчання. Професія визначає, який напрям освіти обрати після школи: технічний, гуманітарний, медичний, художній тощо. Це важливо для визначення вибору навчального закладу, спеціальності та навіть можливих змін в життєвих планах.

3. Зміни в соціальних ролях. Підлітки стикаються з питанням, як їхня майбутня професія співвідноситься з очікуваннями суспільства, родини, друзів. Це також визначає їхні соціальні ролі: чи будуть вони «працівниками», «лідерами», «творцями» чи «помічниками».

Вибір професії є важливим кроком, і чим раніше підлітки почнуть осмислювати цей процес, тим легше їм буде зробити правильний вибір, що відповідає їхнім інтересам, здібностям і можливостям.

Дієві мотиви професійного самовизначення є внутрішніми та зовнішніми чинниками, що сприяють вибору професії, активізують прагнення людини реалізувати свої кар'єрні амбіції та досягти успіху в обраній сфері. Мотиви можуть бути різними за своєю природою, залежно від особистих цілей, зовнішніх умов і впливу соціального середовища.

Узагальнюючи думки науковців, назвемо дієві мотиви професійного самовизначення:

- ✓ інтерес до конкретної професії;
- ✓ прагнення до самореалізації;
- ✓ соціальне визнання та статус;
- ✓ економічна стабільність і матеріальні можливості;
- ✓ вплив соціального середовища;
- ✓ перспективи кар'єрного росту та самовдосконалення;
- ✓ прагнення до допомоги іншим, соціальної значущості;

✓ захоплення професією та її змістом.

Питання професійної орієнтації й професійного вибору має тривалу історію. Ще в шістнадцятому столітті іспанський лікар Хуан Уарте видав книгу «Дослідження здатностей до наук», в якій вказується, що «для того, щоб ніхто не помилявся у виборі тієї професії, яка найбільше підходить до його природного дарування, державі варто було б виокремити вповноважених людей великого розуму й знання, які відкрили б у кожного його дарування ще в ніжному віці; вони тоді змусили б його обов'язково вивчати ту галузь знання, що йому підходить...» [2, с. 112].

Дослідники з психології розуміють самовизначення як активне визначення людиною свого місця у системі суспільних відносин. Так, професійне самовизначення особистості визначається О. Васильєвою процесом трансформаційних змін в ході реалізації фахової діяльності внаслідок впливу особистої активності, зорієнтованої на самовдосконалення [3].

Науковець К. Гудименко трактує самовизначення як процес самопізнання та неупередженого оцінювання особистістю власних психологічних рис, потенціальних можливостей та порівняння із професіограмою, яка передбачає якості, необхідні для ефективної реалізації певної професійної діяльності, котра передбачає: обрання професії, закладу освіти, аналіз ринку праці та потенційних місць роботи [6].

Суголосною є точка зору дослідниці Лариси Петриченко, яка уточнює, що процес професійного самовизначення особистості передбачає урахування особливостей розвитку ціннісно-сміслової природи індивіда, способів та інструментів взаємодії між оточуючим середовищем, особистістю та світом професій [8, с. 52].

На нашу думку, слід розрізняти особистісне і професійне самовизначення під час вибору старшокласниками життєвого шляху.

Особистісне самовизначення є вибором життєвої позиції, визначенням перспектив у діяльності та сімейних планах, а також переходом від однозначної ролі учня до соціально диференційованих ролей. Адже від особистісного самовизначення залежить і професійне.

Етап первинного вибору професії, для якого характерні малодиференційовані уявлення про світ професій, ситуативне бачення внутрішніх ресурсів, необхідних для цього роду професій, нестійкість професійних намірів характерний для учнів молодшого шкільного віку, коли ще не виникає питань про зміст професії, умови роботи тощо. Іноді на цій стадії затримуються і підлітки.

Наступним етапом професійного самовизначення є старший шкільний вік, коли виникають і формуються професійні наміри, відбувається первинне орієнтування в різних сферах праці.

Професійне навчання як освоєння обраної професії здійснюється лише після одержання шкільної освіти. Самореалізація в праці (часткова або повна) пов'язана з виконанням або невиконанням очікувань, пов'язаних із професійною працею.

Феномен професійного самовизначення має розглядатися комплексно, як цілеспрямована активність індивіда для більш повної реалізації своїх здібностей, можливостей у конкретному виді професійної діяльності з усвідомленням ним вимог обраної професії, міри власної придатності та перспектив власного професійного зростання, вважає дослідниця О. Гріньова [5, с. 17].

Професійне самовизначення дослідниця О. Вітковська розуміє як «цілісний, інтегративний процес, в якому основні життєві цінності людини реалізуються, конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення» [4, с. 9].

На думку Т. Слової, основою професійного самовизначення є знання учня про світ професій, сформований образ «Я», вміння зіставляти знання про себе та про професійну діяльність тощо. Тому авторка вважає, що форми та методи профорієнтаційної роботи зі школярами повинні бути спрямованими, в першу чергу, на самопізнання і розвиток вміння здійснювати аналіз інформації про професії [7, с. 76-81].

Дослідниця О. Гріньова виокремила три основні етапи в процесі самовизначення: самопізнання, самовиховання, власне самовизначення, що завершуються формуванням позитивного ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності [5, с. 209]. Тому свідомий вибір професії слід уважати показником сформованості професійного самовизначення [5, с. 209].

Основою знань для свідомого вибору професії є знання про світ професій, про самого себе, про кадрові потреби держави. Проте об'єктивна оцінка учнями власних психофізіологічних властивостей може бути складною проблемою через відсутність відповідних психологічних знань, необхідних для самоорієнтації, невміння оцінювати власні якості з точки зору їх відповідності вимогам конкретної професії. А саме реалістичність перспективи майбутнього у людини є базовою умовою її позитивного впливу на поточну поведінку.

Отже, професійне самовизначення – це складне особистісне утворення, що проявляється в самореалізації особистості в професійній діяльності в результаті найбільш повного використання нею власних

здібностей й індивідуально-психофізіологічних можливостей із врахуванням вікових особливостей розвитку, це пошук «своєї» професії і «себе в професії», власної професійної ролі в ній, визначення для себе професійних перспектив та їх досягнення.

Зауважимо, що вплив батьків на процес професійного самовизначення дітей значний. Саме це вимагає від шкільного психолога, перш за все, в окремих випадках вивчати сімейні стосунки, рівень культури тих сімей, процес професійного самовизначення дітей яких викликає занепокоєння.

Вивчення сім'ї є відповідальною і складною справою, що вимагає значної майстерності і такту від шкільного психолога. Тому вся профорієнтаційна робота має будуватися так, щоб з діагностичної вона перетворилася в розвивальну, формувальну, діагностико-корекційну.

Ця робота має служити одній меті – розвинути активність учня, сформувані у нього прагнення до самостійного вибору професії з урахуванням одержаних знань про себе, своїх здібності і перспективи їх розвитку.

Проте варто зазначити, що криза підліткового віку припадає на кінець підліткового періоду. Саме тому в перехідний період до юнацтва загострюються протиріччя. Вони пов'язані із розв'язанням запитання про те, що робити далі – навчатись в школі 9-11 класах, піти в училище, почати працювати?

Ці питання пов'язані з професійним дійовим самовизначенням. Але воно вимагає від старшокласника розібратись і у власних інтересах, нахилах, здібностях, і не тільки будувати плани, а й реалізовувати їх. Зростає відповідальність, тому що кожна помилка може мати драматичний характер.

Завдання професійного самовизначення вирішуються старшими підлітками по закінченню школи, коли планується або обрати одержання вищої освіти, або безпосередньо включитись у трудову діяльність.

Труднощі самовизначення посилюються сучасним періодом нашого життя, періодом соціально-економічних змін у країні, коли ні батьки, ні школа не спроможні надати старшокласникам вирішальну допомогу в питанні вибору професії. Професійне самовизначення як самостійне і незалежне визначення життєвої перспективи й вибір майбутньої професії – головне завдання розвитку в ранньому юнацтві.

У старших підлітків зростає усвідомлення своєї унікальності, власного світосприймання, оформлюється «Я-концепція» в трьох компонентах, як суб'єктивне уявлення про самого себе, настанова по відношенню до себе (або емоційно-ціннісне ставлення) і поведінковий

компонент, що характеризує виявлення «Я-образу» та ставлення до себе в поведінці серед оточуючих людей.

Самовизначення набуває дійового характеру: юнак починає діяти, реалізовувати плани, стверджуючи той чи інший образ життя, починає активно готуватись до засвоєння обраної професії (факультативи, гуртки, репетитори, самоосвіта тощо).

У старшому підлітковому віці простежується вікова динаміка в усвідомленому виборі кола професій. Найбільш значущими суб'єктами, які впливають на професійне самовизначення сучасного підлітка, є сам учень і його батьки. Для більшості підлітків мотивом вибору професії є мотив реалізації власного «Я». Труднощі вибору майбутньої професії підліток пов'язує з низьким рівнем поінформованості та ресурсного забезпечення в освоєнні обраних професій.

Реформа освіти, що пов'язана з поступовим втіленням концепції Нової української школи, передбачає запровадження профільних класів. Тому учні до дев'ятого класу мають визначитись із вибором профілю навчання в старших класах, який відповідає майбутній професійній освіті та обраній професії.

«Вибір майбутньої професії школярем має бути свідомим та науково обґрунтованим», – вважає С. Чернишова [10]. Адже в майбутньому старші підлітки зможуть одержати вищу кваліфікацію, досягти керівних позицій, реалізувати амбітні проекти тощо і працювати над тим, щоб їхні досягнення ставали основою для подальшого зростання і розвитку в професійній сфері.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, професійне самовизначення є складним психологічним процесом, що включає пізнавальні інтереси, життєві орієнтири, професійну спрямованість, а також професійні плани старшокласників. Необхідною умовою успішного самовизначення старшокласників є активізація їхнього інтересу до самопізнання, формування відповідальності, самостійності, цілеспрямованості, самокритичності, готовності до вибору.

Перспективою подальших досліджень вважаємо вивчення таких питань, як: зарубіжний досвід формування професійного самовизначення старшокласників у процесі профорієнтації.

Література

1. Ананко Т. Теоретичні аспекти професійної орієнтації в загальноосвітніх навчальних закладах України. *Вища школа*. 2014. № 11/12. С. 91-99.
2. Васильков В.М. Соціально-психологічні питання професійного самовизначення старшокласників у сучасних умовах. *Педагогіка і психологія*. 2000. № 3. С. 59-66.
3. О.А. Васильєва ФАКТОРИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/journals/2011/NiO_1_2011.
4. Вітківська О. І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2002. 21 с.
5. Гріньова О. М. Психологічні особливості професійного самовизначення майбутніх учителів в умовах підготовки за двома спеціальностями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2008. 20 с.
6. Гудименко К. М. Професійне самовизначення старшокласників як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 2 (46). С. 227-232.
7. Слова Тетяна Основні чинники професійного самовизначення старшокласників. *Педагогічний часопис Волині*. №2(3) (2016). С. 76-81.
8. ПЕТРИЧЕНКО Л. ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА *Освіта. Інноватика. Практика* Том 11, № 5, 2023. С. 52-58.
9. Психологія: професійне самовизначення як педагогічна проблема. URL: <http://www.ipedahohika.com/lirefs-34-2.html>.
10. Чернишова С.С. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр за спеціальністю «053 психологія». Тернопіль : ТНТУ, 2023. 101 с.

References

1. Ananko T. Teoretychni aspekty profesiinnoi orientsatsii v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh Ukrainy. *Vyshcha shkola*. 2014. № 11/12. S. 91-99.

2. Vasylykov V.M. Sotsialno-psykholohichni pytannia profesiinoho samovyznachennia starshoklasnykiv u suchasnykh umovakh // Pedahohika i psykholohiia. 2000. № 3. S. 59-66.
3. O.A. Vasylieva FAKTORY PROFESIINOHO SAMOVYZNACHENNIA OSOBYSTOSTI V SUCHASNYKH UMOVAKH http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/journals/2011/NiO_1_2011.
4. Vitkovska O. I. Psykholohichni umovy profesiinoho samovyznachennia vypusnykiv serednikh shkil u protsesi profkonsultatsii : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykol. nauk : spets. 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiia». K., 2002. 21 s.
5. Hrinova O. M. Psykholohichni osoblyvosti profesiinoho samovyznachennia maibutnikh uchyteliv v umovakh pidhotovky za dvoma spetsialnostiamy : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykol. nauk : spets. 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiia». K., 2008. 20 s.
6. Hudymenko K. M. Profesiine samovyznachennia starshoklasnykiv yak psykholoho-pedahohichna problema. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. 2015. № 2 (46). S. 227-232.
7. Ielova Tetiana Osnovni chynnyky profesiinoho samovyznachennia starshoklasnykiv. Pedahohichni chasopys Volyni. №2(3) (2016). S. 76-81.
8. PETRYCHENKO L. PROFESIINE SAMOVYZNACHENNIA OSOBYSTOSTI YAK PSYKHOLOHO-PEDAHOHICHNA PROBLEMA Osvita. Innovatyka. Praktyka Tom 11, № 5, 2023. S. 52-58.
9. Psykholohiia: profesiine samovyznachennia yak pedahohichna problema. URL: <http://www.ipedahohika.com/lirefs-34-2.html>
10. Chernyshova S.S. Psykholohichni osoblyvosti profesiinoho samovyznachennia starshoklasnykiv : kvalifikatsiina robota na zdobuttia osvitnoho stupenia mahistr za spetsialnistiu «053 Psykholohiia» / S.S. Chernyshova. Ternopil : TNTU, 2023. 101 s.